

ספרים נסביבה ספרותית מדומיינת: היסטוריה

וניבליוסופיה בקורות בתינו לש"י עגנון*

אבידב ליפסקר

בדברים המובאים כאן אני מציע הרחבה של המונח "סביבה ספרותית" על יסוד מה שהצגתי בשני ספריי, אקולוגיה של ספרות ואקולוגיה של סביבות ספרותיות.¹ בחיבורים אלה ביקשתי להציב תיץ בין היסטוריוגרפיה של החיים הספרותיים ב"רפובליקה הספרותית" והתאזרחות של הסופר בתוכה, לבין היקום הספרותי הפנימי שהוא מכונן, באמצעות הזיקות שלו – הממשיות והמדומיינות – לסביבה המנטלית שהוא מצטלב בה או מדמיון, ובעיקר באמצעות כינון ספרייתי שהוא מצהיר עליה כסביבת הכתיבה החיצונית והפנימית שלו. המקרה של עגנון בכתיבת קורות בתינו הוא בוחן מובהק לסוגיה הזו, שכן הכותב פרס את תהליכי האריגה הממשית והבדיונית של המצע הספרייתי המנטלי הזה, ועשה אותם לתמה מרכזית בספרו.²

הספר קורות בתינו לש"י עגנון ראה אור בשנת 1979, לאחר מותו, והוא מהדורה מורחבת של מחזור סיפורים שעגנון החל לפרסם בשנות השישים של המאה העשרים, ולאחר מכן כינס בספרו האש והעצים.³ כהבחנה כללית, שאינה ממצה את חד-פעמיותו התמטית והסגנונית של ספר זה, המשבץ מומנטים תרבותיים קמאיים בכרוניקה משפחתית, הצהיר עגנון ב"ראש מילין" בפתח ספרו כי ביקש להעמיד גנאלוגיה של משפחתו על יסוד כתבים שקיבל מדודו. אך גנאלוגיה שבטית זו, של משפחתו מימי

* מחקר זה (572\20) נתמך על ידי "הקרן הלאומית למדע" לשנים תש"פ-תשפ"ד. המחקר בשלמותו עתיד לראות אור כרך שלישי בסדרת ספריי מחשבות על עגנון.

1 על המונחים "סביבה ספרותית", "אקלים ספרותי" ו"גומחה ספרותית" ראו, אבידב ליפסקר, אקולוגיה של ספרות, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 2019, עמ' 114-123, ועל ההבחנה בין "השתייכות לסביבה ספרותית מנטלית" לבין "התאזרחות בחיים הספרותיים", אבידב ליפסקר, אקולוגיה של סביבות ספרותיות, ירושלים: כרמל, 2022, עמ' 9-17.

2 דברים אלה מצטלבים עם טענה שהשמיעה רחל אלבק-גדרון בנוגע ליצירתה של רונית מטלון, ובעיקר בנוגע ל"יומן הקריאה" הסמוי שלה. ראו, רחל אלבק-גדרון, "ספרייה מנטלית, טקסטואליות ושיוך קהיליתי של יצירות ספרות בעבודותיה של רונית מטלון", שמאניזם וחקר הספרות, ירושלים: כרמל, 2021, עמ' 93-110. אני טוען כי חלק ניכר מהספרייה המנטלית הוא כשלעצמו מבדה ספרותי, כלומר מעשה פואטי המכוון את הפבולה.

3 שמואל יוסף עגנון, קורות בתינו, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1979 (מהדורה מורחבת בידי אמונה ירון); שמואל יוסף עגנון, האש והעצים, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1962. בהאש והעצים כלל את הפרקים "קורות בתינו" (עמ' כג-לח), "דלתי לאורח אפתח" (עמ' לח-מד), "לעבד נמכר יוסף" (עמ' מד-נא), "ר' משה מבקש" (עמ' נא-עט). מחזור סיפורים זה נדפס בעיתון הארץ (28 בספטמבר 1962).

יסוד קהילות היהודים באשכנז ובגליציה במאה השלוש-עשרה ועד לימיר-שלו, מדומיינת. מעולם לא נמצאו בארכיונו כתבים מעין אלה שעליהם סיפר בפתח ספרו. ההבחנה הסוגתית, הרואה בקורות בתינו סאגה משפחתית, מחמיצה אפוא את ייחודו של סיפור זה, שהוא מעבודותיו המקוריות והמורכבות ביותר של עגנון, שאותה ביקש להשלים בשנות כתיבתו האחרונות.⁴

בעת התקבלות פרסומו הראשון של קורות בתינו במלואו, כחטיבה מובחנת בספר האש והעצים, זיהתה הביקורת תמה מוטיבית חוזרת בספריו, וביקשה לסרטט קו שגור של הבנה רציפה שתוליך אל קורות בתינו מכתביו הקודמים, כמו עד הנה, סיפור פשוט והרומן המאוחר בחנותו של מר לובלין, כיצירה הממשיכה את העיסוק בסוגיות הסובבות את ה"בית" ואת המשפחה בכתביו. התמה הזו הכילה ממוארים שלו מגליציה, מולדתו, שכינס בפרק "באהל ביתי" בספרו אלו ואלו, וכן תיאורים חברתיים של חיי הבורגנות היהודית החדשה של גליציה והארכיטקטורה של נופיה התרבותיים במערבה, כפי שהשתקפו בסיפורי האהבה שלו בספר על כפות המנעול. המגמה ההיסטוריוגרפית הזו התמידה גם בביקורת על כתביו המאוחרים, שני הרומנים עד הנה ובחנותו של מר לובלין, שבהם גולל את תולדות ימי שהותו בגרמניה משנת 1912 ועד 1924, בברלין, בלייפציג ובבאד-הומבורג.

ובאמת, כל אותה הווייה עירונית משפחתית, בתיה ודייריהם, שלהם הקדיש עגנון תיאורים רבים ומפורטים כל כך בכלל עבודותיו, נעדרת לחלוטין מיצירת הזקונים שלו קורות בתינו. תווי הסביבה הממשית של המרחב הקהילתי באשכנז של המאה השנים-עשרה, של ארץ ישראל במאה השש-עשרה ושל גליציה במאה השבע-עשרה נעלמו מדפי ספרו. נראה כי רק כותרתו של הקובץ שימרה מובן ארכיטקטוני זה, והביקורת, מחמת ההרגל, התמידה לייחס לטקסטים של קורות בתינו תכונה של המשכיות לעבודותיו הקודמות, וביקשה למצוא בספר מגילת יוחסין משפחתית שתאשש את סיפורי גליציה. הסבר היסטוריוגרפי זה טשטש את המובן המטפורי הטבוע בכותרת הספר – אותו מובן חומרי ציורי וארכיטקטוני של "קורות הבית", שהצטיירותו כה בולטת בפסוק משיר השירים א' 17: "קְרוֹת בְּתֵינוּ אֶרְזִים רְהִיטְנוּ בְּרוֹתֵינוּ". זהו מובן המתייחס אל שלד

4 על תיוג הספר כ"סאגה משפחתית" ראו, דן לאור, "קורות בתינו לש" עגנון", הספרות ג, 2 (נובמבר 1971), עמ' 312-325. התקבלות הספר קורות בתינו הייתה צוננת ביותר. עם המסתייגים מיצירת הזקונים הזאת של הסופר נמנה הלל ויס, "שמואל יוסף עגנון וכת-דיליה", מעריב (31 באוגוסט 1979), עמ' 37. ויס ראה בו בליל טקסטים, העשוי מסיפורי עם וממחקרים אקדמיים. גם א"ב יהושע ביטא את אכזבתו במאמר שכותרתו: "אנו צמאים לעגנון כבימים ראשונים", הארץ (2 באוגוסט 1968), והביע רתיעה מתוכנו האורתודוקסי של הסיפור. בדבריו ביקש שעגנון ישוב ויהיה מודרניסט, כביצירותיו הידועות. היו גם תגובות מאוחרות, כמו זו של מלכה שקד, חוליות ושלשלת: הרומן העברי על תולדות משפחה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1990, שמצאה בספר קְשָל מובנה בפרגמנטריות נטולת לכידות פנימית, והוא נראה בעיניה כניסיון לפאר את עברו הביוגרפי של מחברו, המחמיץ בכך את סיפורה ההיסטורי של משפחת עגנון. לימים הביע עגנון עמדה עקרונית בנוגע לאי-הבנה זו של עבודותיו האחרונות אצל החשובים שבמבקרו, כפי שהעיד בנו חמדת: "קורצווייל מבין רק את הדברים המודרניים שלי. את הדברים הטובים באמת הוא איננו מבין". הובא אצל דן לאור, חיי עגנון: ביוגרפיה, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1998, עמ' 613.

הקונסטרוקציה האדריכלית של הבית, אל יסודות התִּמְךָ של המבנה הממשי, שחומריו הנסתרים אינם נראים במתארו החיצוני של הבית.⁵

השלד הארכיטקטוני בקורות בתינו אינו מתגלה כממשות גנאלוגית היסטורית של תולדות בתי המשפחה שהספר מדבר על קורותיה. מהן אפוא הקורות הללו, שהעברית מייחסת להן גם משמעות חומרית של עמודי השלד של מבנה ארכיטקטוני וגם מבנה מוכלל של תולדות היסטוריים – של "קורות משפחה אחת"?⁶ כדי להשיב על שאלה זו יש לטעמי לחזור ולבחון את כוונות העריכה המקורית של עגנון, אלה שהפעיל בימי חייו, שכניס לראשונה את פרקי קורות בתינו בספרו האש והעצים. כוונות עריכה אלו לא התממשו כולן בעריכה המחודשת של הספר, שראה אור תשע שנים לאחר מותו של עגנון בעריכתה של בתו אמונה ירון.

במהדורת ספרו האש והעצים הציב עגנון פתיחה סיפורית המקדימה את ארבעת סיפורי קורות בתינו – מעין שער שדרכו יפסע הקורא לתוך הטקסט המכונס הראשון בספר. המבואה הזאת היא הסיפור "לפי הצער השכר", מעשה בחכם הקדמוני בן המאה העשירית מר ריבי צדקיה, שהיה פייטן מחונן וחיבר פיוט מיסטי מופלא שעניינו עקדת יצחק.⁷ בסיום כתיבת הפיוט חלשה דעתו של צדקיה; הוא סבר כי הפיוט פגום והעלה אותו באש. לימים הבין ששגה, וביקש להשיב לפיוט את חייו הכתובים, ואף שידע אותו על פה לא יכול היה להעלותו על הכתב. הכליָה הזו שבאה על יצירתו של פייטן קדום, שהעלה את כתב הפיוט שלו־עצמו באש – היא התמה שביקש עגנון להציב בראש מחזור הסיפורים קורות בתינו שבספרו האש והעצים, ספר שכתורתו מצביעה אל סיפור העקדה בבראשית כב, שבו ראה עגנון מבוא לקורות בתינו.⁸

מבוא זה הוא אינדקס המצביע, לפני ולאחור, על האופן שבו ביקש עגנון לצייר מחדש את חללי הבתים של שבט־משפחתו, שהם מקומות עקדה של טקסטים שרופים, שהמספר מתרפק על אפשרות שחזרם ושיקומם. שאלת ההגשמה של אפשרות אוטופית

5 כל אותן פרידגמות מבריקות שגסטון בשלר מחלץ מטקסטים ספרותיים לשם הבנת חללים אורבניים בנויים – ממשיים או מדומיינים – מתגלות כ"קבוצות ריקות" בכתיבה של עגנון בקורות בתינו. הקונסטרוקציה של קורות הבית, עם כל חשיבותה בספר, אינה נענית לניסיון לצייר חלל תלת־ממדי שימפה את "הבתים המסופרים" בו. Gaston Bachelard, *The Poetic of Space*, Maria Jolas (trans.), Boston, MA: Beacon Press, 1969, pp. 3-38

6 יש להניח כי בעת כתיבת קורות בתינו כפרקים בודדים כבר ידע עגנון על רבקה אלפר (1902-1958) ועל ספרה קורות משפחה אחת, תל אביב: דבר, תשט"ו. נדמה כי כתיבתו באותה עת נוהלה במידה רבה כתגובת אנטי־ז'אנר לסאגה היישובית על משפחת דנין, שלה הוקדש הרומן של אלפר.

7 שמואל יוסף עגנון, "לפי הצער השכר", האש והעצים, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1962, עמ' ה-יט. עגנון העיר על מעמדו האקספוזיציוני של סיפור זה ב"התנצלות" שצירף כנספח לכרך: "סיפורי לפי הצער השכר ראשון הוא לסיפורי על רבותינו הפייטנים הקדושים נוחי נפש [...] שני לסיפורי זה ספר קורות בתינו. מסורת סיפורים של משפחה אחת ששבעה הראשונים לא נתפרש זמנם ומקומם" (עמ' שלה).

8 את כותרת הקובץ האש והעצים העניק לו על ידידו הקרוב של עגנון הרב המקובל אפרים אברט (עבערט), שהיה גם האינפורמנט של עגנון לסיפורי גליציה בקובץ זה. ראו לכך כתבה של חן מלול, "הפוסט בפייסבוק שפתר את תעלומת ההקדשה מימי השואה", הספרנים: בלוג הספרייה הלאומית (2018/7/29), <https://blog.nli.org.il/teichtal>.

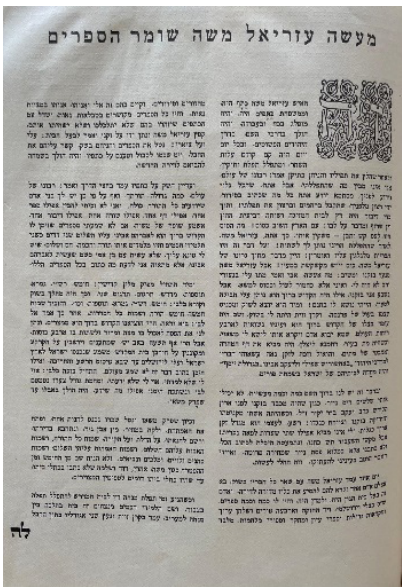
זו נידונה מזוויות מרובות בספר, והחשיבות הפואטית המכוננת שלה בנוגע לכלל יצירתו של עגנון הוחמזה כשהספר הוצג ככרוניקה משפחתית, שאינה אלא כרוניקה של **כתבים** – ולא של **דמויות**.

הסיפור "לפי הצער השכר" פרס לראשונה את מלאכת ההדהוד הסגנוני של המומנט הימי-ביניימי (האשכנזי והספרדי) שבסיפורי קורות בתינו, ההדהוד שעגנון ביקש לאתר את נס הופעתו החוזרת בכל דורות הכתיבה שקדמו לכתיבתו הקרויה "מודרנית". זהו פרויקט נואש, כמו של גיבורו הפייטן מר ריבי צדקיה, שבו ביקש הסופר לשעבד את "הסובייקט הכותב" שלו למגמה של שחזור קדמוניות החיים הטקסטואליים של אבותיו הקמאיים, ולכוננו כפנומן תודעתי בעל תולדות טיפולוגיים חוזרים, שהם-הם גזעיו-קורותיו של המבנה הארכיטקטוני בקורות בתינו.

ממה בניויות אפוא קורות הבית הזה ומהם "ארזיו", על פי שפת הפואטיקה העצמית של עגנון? תשובה חלקית לכך, אף כי מכריעה בחשיבותה, טמונה בביכורי כתיבתו, בימי ישיבתו בגרמניה, שבמהלכם חיבר את סיפורי הראשונים וכבר בהם הסתכל בעצמי הכותב שלו. הטקסט המובהק בנושא זה הוא סיפור המשל הארס-פואטי "אגדת הסופר", המסתיים, כידוע, בשרפת ספר תורה. לאחריו חיבר את הסיפור "מעשה עזריאל משה שומר הספרים", המסתיים אף הוא במעשה שרפה של ספרי תורה. בשני אלה יש לראות את שורשי היסוד של "מחשבת הספר" של עגנון, שמהם הצמיח בערוב ימיו את המבנה ההגותי של קורות בתינו.⁹

ב"מעשה עזריאל משה שומר הספרים" סרטט עגנון פרוטוטיפ ידוע בספרות היהודית בעברית וביידיש, של "פשוט עם" תמים באמונתו, נבער מוזר, היודע קרוא וכתוב אך נטול כל הבנה של המילים שהוא קורא או ממלל כתפילה. כשנשא על כתפיו, כסבל, חבילות ספרים מבית לבית, התייחס אליהם כאל עצמים של קדושה, כאילו היו רליקוויות קדומות ולא תעודות טקסטואליות.

9 הסיפור "מעשה עזריאל משה שומר הספרים" ראה אור לראשונה בקובץ *תמונה*: מאסף עתי לאמנות ולספרות ד ברלין (תרפ"ג), עמ' לה-לו, ולאחר מכן כונס בקבצים שמואל יוסף עגנון, פולין, תל אביב: הדים, 1925, עמ' נז-סג; שמואל יוסף עגנון, *אלו ואלו*, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1998, עמ' שפח-שצד.



איור 1. שמואל יוסף עגנון, "מעשה עזריאל משה שומר הספרים", רמון: מאסף עתי לאמנות ולספרות ד, ברלין (תרפ"ג), עמ' לה.

משום אותה יראה שהפגין כלפי ייצוגי הקדושה האיקוניים, שלא הבין, היה משנן על פה גם את שמות הספרים הטבועים על גבי הכריכות, כאותם משנני סוטרות בדתות המזרח הרחוק – כלומר כפרפורמטיביות ווקאלית וריטואלית, שמבצעה מייחסים לה מובן של קדושה טקסית, נטולת הבנה בסמנטיקה של סימניה הספציפיים.¹⁰ איבורו הזה של עגנון המיר אפוא את המסומן של הטקסטים בשינון סימניו החומריים (הכריכות והכיתובים שעליהן), ואתם חקק כאפיטפים על גבי קורות ביתו. כך מתאר עגנון את הריטואל של רישום הספרים:

ולקח לו במחיר, מין אבן גיר, ונתחבא בדירתו, ורשם להנאתו, על הדלת ועל הקורה, שמות כל התורה, ושמות האבות עליהם השלום, ושמות האמהות עליהם השלום, ושמות כהנים ולוויים, ומלכים ונביאים, ולא הניח שם מן החומש ומן ההפטרה כגון משה אהרן דוד ושלמה שלא כתבו בכתיב ביתו, עד שהיו כתיב דומים לטפיטין המצויירים.¹¹

10 קריאת הסוטרות בטקסים הבודהיסטיים היא הגייה של פונמות בקול ללא הבנת ההצטרפות המורפמית שלהן ליחידות סמנטיות (ובכללן מילים). אלה הם סימנים פונטיים שמבצעה משננים בעל פה ללא זייעת המסומנים ש"הולדו" אותם, והם מתפקדים כאותות קדושים של שפה המבוצעת בתרבות דיגלוסית, שבה השפה "הגבוהה-הקדושה" התפוגגה לחלוטין, ואין לה כל קשר עם השפה המשמשת את דובריה בחיי היום-יום.

11 עגנון, אלו ואלו, הערה 9 לעיל, עמ' 316.

המעשה ה"ביבליוגרפי" הזה, של מניית שמות הספרים וגיבוריהם וכתבתם על קורות ביתו, הוא כפעולת השבעה מאגית של רישום קמעות, ובחזרה עליו מכוון הסבל "ספריית שמות" – בית אוצר תחליפי לספרייה הממשית שהעביר על כתפיו ממקום למקום. הספרים שנשא היו ל"קהילת שמות ספרי הקודש", ל"סביבה מנטלית מסומנת" שבתוכה מתגורר הסבל כאדם בין סימנים, והוא מקיף עצמו בהם כאילו היו סובייקטים ממשיים, בני שבטו המשפחתי. בכתבתם בגיר על כותלי הבית הוא מכסה את מבנה היסוד של דירתו ומסמן אותה כ"קורות ביתו". הבית עומד אפוא לא על הפיזיס של עמודיו, אלא על רשימת הכתבים שהעלה עליו דיירו. המילים העבריות "קורות" ו"עמודים", המציינות חומרים של מבנים ארכיטקטוניים, מועתקות אל מישור הייצוג הטקסטואלי של כתבים מן העבר, והמבנה הזה של קורות ועמודים הוא המבנה שעגנון מבקש להעמידו כגנאלוגיה תודעתית של קורות בתינו.¹²

את סיפורו "מעשה עזריאל משה שומר הספרים" סיים עגנון במתכונת סיפורית של אקסמפלה מרטיולוגית על מותו של הסבל הביבליוגרף מידי פורעים, שהתעללו בגופו ושרפו את ספרי בית המדרש שהשתכן בו בעת פרעות שהתחוללו בעיר. התבנית האקסמפלרית-ביבליוגרפית הזו, שעגנון למד מספרייה מונחלת של מסורת הגיורפית, התרחבה למחזור ההגיורפי המרטירי גדל-המידות שבספר קורות בתינו. כל אחת ממערכות הסיפור על ענפי המשפחה – בארץ ישראל, באיטליה ובגליציה – מסתיים במותם של בני המשפחה, בגניזת כתביה ובהרס בתיה. זיכרון הכתבים שנגנזו מתלגלג בעמודי ספרים אחרים, ומסירתם בזה אחר זה היא מסירתם של "קורות בתיה". מקצת הספרים האלה הם בגדר שמועה – כלומר רק זיכרון כותרותיהם – והשמועות מצטברות לספרייה מדומיינת של קולקטיב, המשנן את הקטלוג של אוצרותיו האבודים בלי שיוכל לאחוז בממשותם בידיו.¹³

12 עגנון מתאר פעולה זו בלשון שנטל מהחיבור שפתי ישינים: "והוא קורא אלו השמות ונפשו חשקה בהם ובוכה שאינו מבינם, אז הוא מרוצה להשם יתברך, ויזכה לזה לעתיד לבוא". ר' שבתי משורר בס, שפתי ישינים, אמסטרדם: דפוס דוד בן אברהם תארתאס, 1680, הקדמה. טקסט זה שבספר שפתי ישינים נקרא במכוון על ידי עגנון "כפשוטו", דהיינו: את הביטוי "בכל כוחו" הוא מפרש ככוח הגוף ממש, כוח הסבל "שומר הספרים" לשאתם. בהמרת השם "כתף" (נוסח רמון) ל"סבל" (נוסח אלו ואלו), ביקש עגנון להטעין את המשמעות של כוח הסיבולת הגופנית במובן של סבל נפשי של עם הארץ, המצטער ובוכה שאינו מבין בטקסטים שהוא נושא על גבו. על חיבור זה כתעודה היסטורית של "ספרנות" קדומה בתולדות הספר העברי ראו, אברי בר לבב, "בין תודעת הספרייה לרפובליקה הספרותית היהודית", משה סלוחובסקי ויוסף קפלן (עורכים), ספריות ואוספי ספרים, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, תשס"ו, עמ' 207–208. למקומו המרכזי של החיבור שפתי ישינים בספר קורות בתינו ייוחד פרק בכרך השלישי של ספרי מחשבות על עגנון המצוי בדפוס.

13 "ספריית השמועות" היא כשלעצמה צורה ז'אנרית שעגנון הכיר, כמוכח, מן הספרות ההלכתית המדרשית ומספרות בת זמנו, כמו חיבורו של זאב יעבץ שיחות ושמועות מיני קדם, לונדון: הספר, תרפ"ז, אולם שורשה הספרותי המודרני מגיע לספרות היידיש הקמאית של סוף המאה השש-עשרה, דוגמת הספר איין שמועה פון דער ורומי שושנה: די שמועה פון דער יודית, קראקא: דפוס פרוסטיץ, של"א (1571). ספר זה הוא צורה עקיפה של מתן לגיטימציה להדפסת חיבורים מן הספרות החיצונית, כלומר קאנוניזציה עקיפה של טקסטים שנופו מהקאנון הלגיטימי של הקהילה הטקסטואלית.

בפני עגנון עמד עולם מוכן של קונבנציות מנטליות אלה, קודם שניגש לכתיבת הפרקים הראשונים של קורות בתינו, בשלהי שנות החמישים של המאה העשרים. כשהכין את הקובץ האש והעצים, בשנות השישים, עמד עגנון מול שאלת האינטגרציה השלמה של פרקי קורות בתינו, שהביא בכרך זה לראשונה כיחידה מקובצת, ואת הפרקטיקה של איחויים למחזור אחד ביקש ללמוד מאותה צורת הנחלה שהם עצמם מספרים בה. בפניו עמדו כמה וכמה דוגמאות מופתיות של מספרי עיתים שבטיים ומגוללי מגילות יוחסין, שהידועה בהן היא החיבור המקמי מגילת אחימעץ (איטליה 1054), פרי קולמוסו של רבי אחימעץ בירבי פלטיאל, שזכה בעצם זמן העריכה של קורות בתינו להדהרה חדשה ויפה במיוחד, בידי החוקר בנימין קלאר.¹⁴ חיבור אחר שהוא תעודה היסטוריוגרפית הלכתית של קהילות יהודיות, שראה אור גם הוא באותם ימים, הוא פנקס ועד ארבע ארצות, אוסף כרונקאי ששיקף את הריאליה הקהילתית של המאה השש־עשרה והשבע־עשרה, והשפעתו על כתבי עגנון רבה מאוד בעיקר בקובץ עיר ומלוואה.¹⁵ עם זאת, דוגמאות בולטות אלו שעמדו לפניו לא היו בבחינת דגם מעצב לספר קורות בתינו.

לנגד עיניו של עגנון עמד דווקא חיבור שולי נטול מוניטין: כרוניקה משנת 1919, מאת ר' משה שמואל הרצוג, רבה של קהילת שטאמפי, סלובקיה (היום Stupava), במערב אוקראינה), שכותרתה ספר קרות [כך!], בתינו, ככתיב המדויק בשיר השירים א' 17.¹⁶

14 מהדורה זו היא הספר השביעי בסדרת דפוס תרשיש שנדפסו במהדורה מצומצמת (חמש־מאות עותקים) בידי משה שפיצר: רבי אחימעץ בירבי פלטיאל, מגילת אחימעץ (מהדורת בנימין קלאר), ירושלים: ספרי תרשיש בסיוע מוסד הרב קוק, תש"ד. לא יעלה על הדעת כי ספר מעין זה יחמוק מעיניו של עגנון, שהיה לו עניין ספרותי וסכולסטי עמוק בתולדות יהודי איטליה בשנים אלה דווקא.

15 ישראל היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ה. לספר צורפו תרשימים ומפות שעשויים היו לסייע סיוע רב לכותב סיפורי ועד ארבע ארצות שבקורות בתינו ובעיר ומלוואה. הפרטים שניטלו משני החיבורים האמורים רבים ביותר, וראו לכך בהמשך. עגנון הכיר, בוודאי, גם את האוסף החשוב שראה אור בברלין בשנה האחרונה לשיבתו בגרמניה: שמעון דובנוב, פנקס המדינה, או פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא, ברלין: עינות, 1925. חיבורים אלה אינם גנאלוגיה של אישים, אלא רישום כרונולוגי למחצה של הוויות הלכתיות שנפסקו כתקנות במאה השבע־עשרה והשמונה־עשרה.

16 משה שמואל (בן חיים) הרצוג, ספר קרות בתינו, פרעסבורג: דפוס אדולף אלקלאי ובנו, תרע"ח (1918). דב סדן הבחין בכך שכותרת ספרו של עגנון היא כחזרה על כותרת ספרו של הרצוג, אך לא ייחס לכך כל חשיבות, וראה בכך העתקה לשונית. בעקבות זאת העיר רק למשמעות הביטוי: "וכבר נמצא מי שנעזר בסמיכות זו לשם ספר – הוא ר' משה שמואל הרצוג בספרו קורות בתינו, לקורות הקהילה הישראלית, ותולדות הרבנים והפרנסים בעיר שטאמפי". דב סדן, על ש"י עגנון: מסה עיון וחקר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 197. ההדגשות במקור.



את החיבור הנקרוולוגי הזה כתב רב הקהילה סמוך לסיום מלחמת העולם הראשונה, בעת שהיה יכול כבר לחזות במו עיניו כיצד נסיבות היסטוריות קיצוניות הביאו כליה על שרידי קהילתו. אפשר כי עגנון נתקל בחיבור זה בספריות יהודיות בברלין, או אצל מוכרי ספרים, בימים שבהם סרק אלפי ספרים כדי לרוכשם לעצמו ולספריית פטרונו ש"ז שוקן, וכך יכול היה ללמוד פרקטיקה ספרותית ייחודית של ניהול זיכרונות קהילה באופן דומה לזה שיבחר בו לימים, כשיבוא לערוך את קורות בתינו. בפרקטיקה הזו הקדימו הרב הרצוג בעניינים עקרוניים – שאפשר לכנותם מתודולוגיים – ואשר על כמה מהם חזר עגנון בשער ספרו בהקדמה "ראש מילין". במבואו של הרב הרצוג נכתב כך:

ספר קרות בתינו כשמו בן הוא כי כולל תולדות של קורות בתינו (כמאמר הגמרא שבת קכ"ט ע"א לעולם ימכור אדם קורות ביתו) שהמה הארזים הגבוהים אדירי התורה דהיינו מגיני עדתינו אשר בארץ המה הרבנים הגאונים צדיקי עולם ששמשו פה בעדתנו קהלה ישנה ומפוארה קרתא קדישא שטאמפי יצ"ו בכתר הרבנות הנטמנים ומבטחים במשכנות בבית מועד כל חי [...] כבוד במקום אחר תקנותיהם הנהגותיהם והליכותיהם

בקדש ודבריהם וחדושיהם אשר הן הן זכרונם ורשימת כל הספרים הקדושים אשר שמם הופיע בהם, וגם אותיות החרותים על אבני מצבות קברותיהם, ותוכו רצוף ג"כ קורות בתינו ממש דהיינו כל הדברים שהגיעו לאבותינו מימי קדם לגדוליהם ולמנהיגיהם וכל המוצאות אותם כל אלה חברו לה יחדיו מאתי הצעיר זעירי דמן חברי'.

מחבר הכרוניקה, הרב הרצוג, בחר לכתחילה להעמיד כרוניקה ה"מדלגת" על עקרון הקישור הסיפורי המשתלשל של האפיזודות שחיי הדמויות נטועים בתוכן, ובחר במקום זאת להציב אוסף מקטעים סיפוריים על דמויות מופת של הקהילה, אלה שהן "קורות הבית", במובן שהעניקה הגמרא במסכת שבת לביטוי זה: דמויות אקסמפלריות התומכות בבית ונושאות אותו, ובלשונו של המחבר, "המה הארזים [...] מגיני עדתינו". התפקוד הזה של הגנה אופייני לסיפורי שבח (הגיוגרפיה), המציגים פעם אחר פעם את המסורת המופתית של מעשי הגיבורים שיש בהם צד פלאי וניסי.

אף שהרב הרצוג לא התכוון לכך במפורש, אלא ביקש רק להציב ספר זיכרון ללומדי התורה הגדולים של קהילתו, הצד ההגיוגרפי בולט מאוד בבחירותיו. הדמויות שבחר ממלאות תמיד את תפקיד מגיני הארץ. זהו גם התפקוד שעגנון הציב במרכז הקונטרסים, כלשונו, של חיבורו, והוא חושף אותו בפתח הקונטרס המוקדש לסיפורי ר' יוסף בן רבי שמואל ויוכבד (עמ' 111-117), שבהיותו נער נשבה בפרעות ת"ח-ת"ט, ובעת שבינו נשמרה בפיו מסורת הפיוט של אבותיו ובכך נעשו אלה למגיניו.¹⁷

בחיבורו של ר' משה שמואל הרצוג קרות בתינו הציב הכותב סימן מטרם (precursor), שנעשה לימים למוטיב מנחה בקורות בתינו של עגנון: יחסו הבלתי ארכאולוגי של הכותב למצבות בבית הקברות של קהילתו, שאין הוא רואה בהן כשלעצמן תעודות היסטוריות של מתים שהלכו לעולמם או אביזרים קדושים, אלא הוא מחשיב אותן כספרייה חקוקה באבן, שבה אותיות חרוטות מצטרפות לתוכן "רצוף ג"כ קורות בתינו ממש". ספרו של ר' משה שמואל הרצוג הוא מעשה מובהק של הפיכת הארכאולוגי לטקסטואלי, ובכך לסביבה ספרותית מנטלית שממנה יבקש עגנון להצמיח את קורות בתינו שלו.

לקוראי עגנון המצויים בתמות הספרותיות שלו ובסגנונו הייחודי, מפתיע ביותר מבואו ה"עגנוני" הארוך של ר' משה שמואל הרצוג, המתאר את התנסותו בכתיבה רציפה של מגילת יוחסין קהילתית על פי הכתב על מצבותיה. אלה הם טקסטים מקוצרים החקוקים באבן, שלא היה בהם די כדי למלא את הכתוב, ועל כן פנה הכותב אל רשומות שברשות הקהילה. תיאוריו המפורטים דומים לפתח הדבר של עגנון ב"ראש מילין", שבו הוא מספר על נסיבות העברת ספר המשפחה הבלוי והמתפורר מידי דודו לידינו. הרב הרצוג תיאר בדרך דומה את מפגשו עם כתבי קהילתו המתפוררים כשנצרך להם לכתובת הכרוניקה שלו:

והרהבה נפשי וגם חגרה עז ויצאתי לרעות בגנים ללקוט שושנים לקוטי בתר לקוטי גלות רזים לפענח מצפונים, להוציא לאור תעלומים להיות דורש על המתים אשר המה

17 שמואל יוסף עגנון, "לעבד נמכר יוסף" [סיפור כ"ו], קורות בתינו, הערה 3 לעיל, עמ' 108.

חיים עדנה ולחפש באמתחת מכתבים של עדתנו וראיתי איך חשך משחור תארם ולקו בחסר ויתור וחלוף מוחלפת השיטה וערוב פרשיות ורובם ככלם בלו והורקבו ולא הי' רשומם נכר כלל עד כי היו כספר חתום לפני [...] כי זה הרבה יותר ממאה שנים היו גנוזים בטמיר ונעלם וברכות בשנים איך היו לשמה, ספו תמו מן בלהות ואין לנו שיר רק משנת תפ"ב לפ"ק והלאה [1722], וגם המכתבים הנשארים מסוכסכים ומדולדלים וחלק גדול מהם כבר אכלו עש והיו מונחים בקופסא כאבן דומם שאין לה הופכין ומחמת העפוש והרקבה היו מתמעטין והולכין כפרי החג מיום ליום.¹⁸

כתבי הקהילה התכלו כמו הקהילה עצמה, והרב הקורא בהם נרעש מכך שלא יוכל לשחזרם כמוצגים ארכאולוגיים. הרב הרצוג, מחבר מגילת היוחסין, חייב היה אפוא להשלים את הכתובים ממה שחוקק באבן. משימת ההעתקה של כתובות המצבות ושל הכתבים המתפוררים העמידה פנומן ספרותי חדש – אובייקט שניזון מהבנה אינטואיטיבית של זיכרון קהילתי, בלי שתוכנו יתייצב בירור לעיני הכותב. הכרה זו, שמבואר של הרב הרצוג ספוגה בה, היא כנראה זו שמצאה לה הד בפתח קורות בתינו של עגנון. כשקרא עגנון בספר זה בשנות השלושים של המאה העשרים הבין, כקודמו הרב הרצוג בשנת תרע"ח, כי את השימור הארכאולוגי – העתקת כתבים – צריכה להחליף כתיבה חדשה, שאת כלליה הפואטיים יש לייסד מתוך תוכני התודעה הסובייקטיבית של הכותב. ר' משה שמואל הרצוג ניסח זאת בלשון משכילית־רבנית ארכאית במקצת, כמן חידוש מודרני שלידתו בשנת 1918, והניח אותו לסופר שייטול לימים את המשימה הזו על עצמו:

ע"כ אזרחי כגבור חלצי ונטיתי שכמי לעמוס עלי כל המשא הכבד הזה, [...] והלכתי בכשיל ובכלפות לבית היוצר לטהר אבני זכרון המתנוצצים ולפענח נעלמים [...] הטמונים פה בבית החיים של עדתנו, [...] וחברתי האותיות פורחות באויר אחת אחת בלולאות להיות אחד ושמתי העקוב למישור והסירותי בהם כל נפתל ועקש ובכך בדקתי בין המכתבים בחורין וסדקין עד מקום שידי יד כהה מגעת לתת לפני הקורא הנכבד איזה ציורים מגדולי עדתנו זי"ע.¹⁹

המודרניות, ואולי יש לדייק ולומר הפוסט־מודרניות האינטואיטיבית של כותב שורות אלה, ניבטת באופן מפתיע מן המטפורה של "כתיבה מן החרכים והסדקים". הכרוניקה המודרנית מציצה מן החרכים של הטקסט המרוסק והשבור, ורואה שם, מבין שברי הטקסט שאינו חרוט באבן, את אפשרויות השלמתו.

אפשר רק לשער מה עלה בדעתו של עגנון, שבשנת תרע"ח כבר היה לאחר כתיבתו של הסיפור "והיה העקוב למישור", כשראה את הצירוף הזה מופיע כאן, בתיאור הרב החופר בין הקברים ומבקש – כגיבורו־שלו, מנשה חיים – לספר את סיפור האובדן של משפחתו בין שברי המצבות של קהילתו. ואפשר להתבונן מחדש על הבחירה של עגנון

18 הרצוג, הערה 16 לעיל, עמ' ג.
19 שם, שם.

לכנות את חלקי חיבורו קורות בתינו כ"קונטרסים" כעל בחירה שאינה מקרית, כמן הד מצטלצל מחיבורו של הרב משה שמואל הרצוג:

וקראתי בשם את קונטרסי זה "קרות בתינו" [...] כי לקוטים אלו כוללים תולדות הארזים הגבוהים אדירי התורה ז"ל שהיו פה קורות בתינו בחייהם ואף כי אחרי מותם המה מגינים על העיר אשר שוכנים בה במנוחת כבודם וגם בתוכם רצוף אהבת קורות בתינו דהיינו כל מה שאירע לאבותינו ולאבות אבותינו בשנים קדמוניות, וגם מספר ב' תיבות "קורות בתינו" מלא "ו" עולה למספר שמי ושם אבי מורי ז"ל (והוא גם שם בני ע"ה).²⁰

האפשרות כי הכרוניקה השבטית משפחתית נעשית לכרוניקה מנטלית שסימניה טבועים באותיות כותרת הספר אינה חדשה לחלוטין. דרוש רבני זה מציב את דגם ההגיוגרפיה המנטלית המתפענחת משרידי סימנים שבורים שסביבתם היא גם ארכאולוגית וגם תודעתית. זוהי צורה ספרותית שהייתה מסורת ספרותית פעילה בשולי הכתיבה הרבנית. כתיבה זו היא שעגנון יכול היה לפוגשה כבר בשנות העשרים של המאה העשרים, ואותה בחר להעביר אל לב הקאנון הספרותי המודרני של זמנו, כ"מסורת מומצאת" שלו.

המחלקה לספרות עברית, אוניברסיטת בר-אילן

20 שם, עמ' ג-ד.

